

## ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОГО МАРГІНАЛІЗМУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

У статті розглянуто професійний маргіналізм майбутніх учителів як порушення їх професійно-педагогічної ідентичності. Підкреслено, що професійний маргіналізм та професійна ідентичність займають полярні позиції в межах професійної спільноти. Вивчено динаміку розвитку статусів професійної ідентичності студентів-майбутніх учителів.

**Ключові слова:** професійна ідентичність, професійний маргіналізм, професійно-педагогічна ідентичність.

**Кочкурова О. В. Особенности профессиональной идентичности и профессионального маргинализма будущих учителей.** В статье рассмотрено профессиональный маргинализм будущих учителей как нарушение их профессионально-педагогической идентичности. Подчеркнуто, что профессиональный маргинализм и профессиональная идентичность занимают полярные позиции в рамках профессионального сообщества. Изучена динамика развития статусов профессиональной идентичности студентов-будущих учителей.

**Ключевые слова:** профессиональная идентичность, профессиональный маргинализм, профессионально-педагогическая идентичность.

**Kochkurova O. V. Peculiarities of the Future Teachers Professional Identity and Professional Marginalism.** The future teachers professional marginalism as a breach of their professional pedagogical identity is considered in the article. It is underlined that professional marginalism and professional identity keep polar positions in the limits of professional society. The dynamics of evolution of the students-future teachers' professional identity statuses is studied.

**Key words:** professional identity, professional marginalism, professional pedagogical identity.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** У Національній доктрині розвитку освіти в Україні говориться, що одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти є підготовка кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження нових науково-інформаційних технологій, конкурентоспроможних на ринку праці. Реалізація цих завдань значною мірою залежить від уведення нової моделі вищої освіти в Україні, яка є особливо актуальною у зв'язку зі вступом України в Болонський процес. Реформа освіти та впровадження нової моделі навчання у вищій школі передбачає кардинальну зміну самого

підходу до організації навчально-виховного процесу, до змісту фахової підготовки й виховання студентської молоді, до розробки й упровадження нових технологій навчання. У цих особливих умовах важливого значення набуває проблема розвитку особистості студентів вищих педагогічних закладів. Ідеться про те, що сьогодні в організації навчально-виховного процесу становлення особистості студентів- майбутніх учителів, розвиток їхнього особистісного «Я» та їхньої професійної самосвідомості, формування їхньої професійної ідентичності є не менш важливими, ніж високий рівень їхніх знань. Проблема ідентичності займає значне місце в наукових розробках учених.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** До проблематики професійної ідентичності звернені роботи багатьох учених – М. М. Абдуллаєвої, Н. Волянчук, Г. В. Гарбузової, О. П. Єрмолаєвої, Г. Ложкіна, А. М. Лукіяничук, А. Маслоу, Л. М. Мітіної, Ю. П. Поваренкова, Є. В. Чорного, А. А. Шатохіна, Л. Б. Шнейдер та ін.).

За визначенням А. М. Лукіяничук [7], професійна ідентичність – це динамічна система, яка формується в процесі професійної освіти й активного розвитку професійної компетентності і впливає на ціннісно-смыслову сферу та удосконалення професійної майстерності майбутнього спеціаліста.

Л. Б. Шнейдер вважає, що професійна ідентичність – це психологічна категорія, яка полягає в усвідомленні своєї приналежності до певної професії і формується в процесі професійної освіти й активного розвитку професійної компетентності [11, 113].

М. М. Абдуллаєва [1] професійну ідентичність визначає як багатомірне утворення, яке розрізняється за ступенем складності та будови.

Проблему професійно-педагогічної ідентичності та маргінальності вивчали у своїх роботах В. Г. Абдурашитов, Н. В. Антонова, З. В. Єрмакова, Ж. Зайнобіддінов, В. Л. Зливков, Н. В. Кузьміна, А. М. Лукіяничук, З. О. Оруджев, В. Ф. Сафін, Ст. Бек, Ст. Вордвелл, Г. Гранат, Н. Дензіна, В. І. Ільїна, С. Ф. Краснодзьомська, О. Косилова, С. Д. Максименко, Т. Парсонс, Ю. П. Поваренков, І. П. Попова, Л. М. Путілова, М. В. Тьомкіна, Л. Б. Шнейдер, Е. Еріксон та ін.

Центральне місце в професійному становленні учителя посідає формування його професійної ідентичності, що є результатом усвідомлення індивідом своєї тотожності з професійною діяльністю та

спільнотою, знання меж своєї професійної компетенції і впевненості у своїй ефективності, відчуття себе як професіонала [3, 25].

Професійну ідентичність учителя Н. Жигінас [6] визначає як інтегральну характеристику особистості. Вона може належати, з одного боку, до соціальної ідентичності, оскільки не вичерпується прийняттям відповідних професійних ролей та функцій. З іншого боку, вона не належить і до самої ідентичності, оскільки ставлення до себе як до професіонала є лише одним із показників сформованості професійної ідентичності. Інтегральність такої характеристики особистості полягає в тому, що у структурі професійної ідентичності представлені обидві форми ідентичності.

Професійна ідентичність педагога виконує такі функції, як розвиток «професійного почуття», тобто емоційного прийняття себе людиною, яка займається певною справою, усвідомлення своєї ментальності, упевненість у професійній належності, самостійності й ефективності, переживання професійної цілісності та визначеності. Професійну ідентичність характеризує приєднання та накладання образу професії (зі всіма її закономірностями) на особливості конкретної особистості [3, 24].

Професійна ідентичність учителя, на думку Н. Жигінас [6], може розвиватися за такими напрямками:

- удосконалення потреб та інтересів;
- формування домагань особистості щодо визначення того, ким та якою людиною себе бачить;
- якнайглибше усвідомлення себе, своїх можливостей та потреб.

На думку М. М. Павлюк [9], необхідною умовою розвитку професійної ідентичності вчителя є сама особистість учителя, особистісний і професійний потенціал, а також спеціальні знання й уміння, потрібні для певного виду діяльності.

Період навчання у вищому навчальному закладі є дуже важливим етапом процесу становлення професійної ідентичності майбутніх педагогів, оскільки майбутній спеціаліст отримує знання, вміння та навички, знайомиться з колегами і переймає їхній досвід, уточнює свої уявлення про обрану спеціальність [3; 4; 6; 7; 9; 11].

У багатьох дослідженнях зазначається, що з питаннями становлення і професійної, і професійно-педагогічної ідентичності пов'язана проблема професійної маргінальності, що є негативним явищем,

оскільки означає втрату або несформованість професійної ідентичності [2; 5; 11].

Теоретичний аналіз наукового доробку показав, що проблема професійного маргіналізму педагога є малодослідженою. Як зазначає В. Л. Зливков, внутрішня структура професійної ідентичності сучасного українського вчителя не узгоджується із потребами суспільства, що кардинально змінюється.

Педагоги-маргінали, які займаються викладацькою діяльністю, можуть залучатися до трудового процесу, але при цьому в них відсутня внутрішня належність до професійної етики і в плані ідентичності самосвідомості, і у сфері реальної поведінки [2].

О. С. Бадюл визначає професійний маргіналізм педагога як невідповідність педагога-професіонала і його поведінки, насамперед етико-деонтологічним вимогам професії. Це соціально-межовий стан, тобто душевний стан педагога-маргінала – не відхилення від норми через неадекватність позиції, а перебування його на межі соціально прийнятого рівня. Етика педагога-маргінала як етична норма змінюється при цьому етикою прагматизму, її мотиваційним компонентом стає особиста безпека від соціального засудження [2, 192].

Для оцінки ступеня ідентичності і маргіналізму О. П. Єрмолаєва сформулювала поняття про загальнолюдський статус професії та ввела критерій відповідності професіонала цьому статусу й тим нормам та вимогам, що ним передбачені. «Загальнолюдський статус професії педагога – це те, що в цій цивілізації, на цьому етапі вже визначилося як нормативні вимоги до професіонала, і педагог у цьому контексті виступає як загальнолюдська цінність» [4, 71].

У комплексі нормативних вимог до будь-якої професії центральне місце посідають етико-деонтологічні вимоги до професіонала. У соціально значущих професіях їх офіційно сформульовано й закріплено в етичних професійних кодексах. Стосовно професійної ідентичності важливі і відомі, формалізовані етичні норми, і неформальні, але ті, які реально існують та висуваються педагогу оточенням. За наявності розбіжностей в ідентифікаційних ознаках професії в суспільства та в професіонала слід уже говорити про той або інший ступінь професійного маргіналізму.

Професійний маргіналізм – негативне явище: не може бути нейтрального для суспільства маргінального педагога, оскільки це – завжди зло, антиповедінка, антицінність [5]. В основі професійного

маргіналізму лежить порушення основного етичного закону – обов'язкового ставлення до іншої людини як до особистості й ніколи – як до об'єкта. Тому професійний маргіналізм, на думку О. П. Єрмолаєвої, виникає скрізь, де людина безпосередньо або опосередковано при взаємодії з професіоналом перестає бути суб'єктом, позбавляється своєї індивідуальної сутності і сприймається іншими (колегами, студентами) лише як об'єкт маніпуляцій (професійних чи посадових) або як джерело особистої незручності [5, 59]. Маргінальний педагог сам може стати соціальною нормою – насамперед, де відсутні єдині етичні критерії оцінювання соціальних функцій у педагога і студента, у суспільства і професійної групи, – і тоді такими критеріями стають правила, нав'язані маргіналами.

Саме тому **метою** нашого дослідження на даному етапі стало вивчення динаміки розвитку статусів професійної ідентичності майбутніх учителів.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Особливості розвитку та динаміку професійної ідентичності майбутніх учителів ми вимірювали за допомогою методики «Вивчення статусів професійної ідентичності» А. А. Азбель, А. Г. Грецової [10]. Застосовуючи вказану методику, ми ставили за мету вивчення динаміки та рівня (статусу) сформованості розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів.

Опитування проводилося серед 162 студентів I, III та V курсів (по 54 студенти з кожного курсу) педагогічних спеціальностей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Отримані результати проведеного дослідження представлені в табл. 1. Дані засвідчують, що статус сформованої професійної ідентичності має 44,4 % студентів I курсу, 22,2 % – III курсу та 50 % – студентів V курсу. Ці студенти вже пройшли період кризи й сформулювали для себе певну систему основних цілей, цінностей, визначилися та знають, хто вони і чого хочуть від життя. Згідно з результатами проведеного експериментального дослідження, на I та V курсі цей показник досить високий, але на III курсі він знижується. На нашу думку, це пов'язано з переоцінкою цінностей та пріоритетів у студентів III курсу. У 42,6 % першокурсників, у 77,8 % студентів III курсу й у 46,3 % п'ятикурсників професійна ідентичність перебуває в стані мораторію.

Таблиця 1

**Статуси професійної ідентичності майбутніх учителів**  
N=162

Статус (рівень) професійної ідентичності	Курс						Усього	
	1		2		3			
	у %	абс. к-сть	у %	абс. к-сть	у %	абс. к-сть	у %	абс. к-сть
Сформована професійна ідентичність	44,4	24	22,2	12	50	27	38,9	63
Нав'язана професійна ідентичність	3,7	2	0	0	0	0	1,2	2
Мораторій	42,6	23	77,8	42	46,3	25	55,6	90
Невизначена професійна ідентичність	9,3	5	0	0	3,7	2	4,3	7

Для студентів III курсу стан мораторію є домінантним у професійній ідентичності – 77,8 %. На нашу думку, це пов'язано з тим, що на третьому курсі студенти починають вивчати більше предметів зі спеціалізації, проходять педагогічну практику, тобто зіштовхуються з безпосередньою професійною діяльністю, що вимагає від них застосування на практиці теоретичних знань, умінь та навичок. Ці студенти перебувають у стані кризи професійної ідентичності, активно намагаючись подолати її різними шляхами. Вони зайняті пошуком інформації, корисної для розв'язання кризи професійної ідентичності.

Відповідно, статус нав'язаної професійної ідентичності мають 3,7 % студентів I курсу. У цьому випадку вибір професії був зроблений значущими іншими (під впливом батьків, знайомих, друзів). А в студентів III та V курсів статус нав'язаної професійної ідентичності відсутній.

Невизначена професійна ідентичність діагностується у 9,3 % першокурсників. Студентів із таким статусом професійної ідентичності характеризує відсутність професійної та особистісної спрямованості. Індивіди з таким статусом професійної ідентичності схильні пливти за течією. У студентів III курсу статус невизначеної професійної ідентичності відсутній. А в 3,7 % студентів V курсу діагностується цей статус.

Також теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури та проведене дослідження статусів професійної ідентичності студентів-майбутніх учителів – дає змогу співвіднести статус невизначеної

професійної ідентичності з професійним маргіналізмом майбутніх учителів.

Таким чином, проведене дослідження виявило, що статус сформованої професійної ідентичності для студентів I курсу є досить суттєвим (44,4 %), але не значним показником, який на III курсі удвічі знижується до 22,2 %. Статус сформованої професійної ідентичності на V курсі, порівняно з I, зростає зовсім несуттєво – всього на 5,6 %. І серед студентів V курсу тільки 50 % мають статус сформованої професійної ідентичності, що вважається незначним показником для випускників, які упродовж п'яти років вивчали дисципліни психолого-педагогічного циклу, проходили педагогічну практику тощо.

Статус мораторію (або кризи професійної ідентичності), який діагностується у 42,6 % студентів I курсу, викликає занепокоєння, тому що більшість студентів цього курсу ще на початку навчання у вищому навчальному закладі переживає кризу професійної ідентичності, що може не дуже добре вплинути на адаптацію до навчання, на входження в нове професійне та соціальне середовище. Тривожним фактом, на нашу думку, є те, що, порівняно з I курсом, стан мораторію студентів III курсу не знижується, а зростає на 35,2 % (до 77,8 %).

Наявність кризи професійної ідентичності студентів педагогічного вищого навчального закладу збігається з дослідженням Т. В. Міщенко [8], що теж виділяє кризові періоди становлення професійної ідентичності студентів – майбутніх педагогів. Дослідниця констатує, що в студентів II–III курсів (у період навчання з 4 по 6 семестр) помітно кризу професійної ідентичності, та з 8 по 10 семестр (IV та V курси) – знову з'являється і призводить до становлення професійної ідентичності, але вже в період самостійної роботи [8, 16].

Як уже зазначалося, нав'язана професійна ідентичність діагностується лише в 3,7 % студентів I курсу, а в студентів III та V курсів цей статус професійної ідентичності відсутній. Цей факт утішає, оскільки засвідчує, що студенти, які обирали майбутню спеціальність під впливом авторитетних людей, віднайшли себе в процесі професійної підготовки.

Статус невизначеної професійної ідентичності діагностується лише в 9,3 % студентів I курсу та в 3,7 % – V-го, а в студентів III – цей статус відсутній. Таким чином, навчання у вищому навчальному закладі, з одного боку, сприяє розвитку професійної ідентичності

студентів-майбутніх учителів, а з іншого – виявляє кризи професійної ідентичності та незначну кількість студентів зі сформованою професійною ідентичністю.

Вивчення статусів професійної ідентичності майбутніх учителів засвідчує, що для більшості студентів характерними є стан мораторію (55,6 %) та сформована професійна ідентичність (38,9 %). У певній кількості студентів діагностується невизначена (4,3 %) та нав'язана (1,2 %) професійна ідентичність. Отже, для студентів I-го курсу характерна сформована професійна ідентичність, для студентів III-го – стан мораторію, а в студентів V-го курсу – відсутній статус нав'язаної професійної ідентичності, проте характерний майже рівномірний розподіл на стан мораторію і сформовану професійну ідентичність та статус невизначеної професійної ідентичності. Ці дані засвідчують те, що на певному етапі (III курс) професійної підготовки в студентів спостерігається зниження всіх показників професійної ідентичності внаслідок переосмислення цінностей та кризи професійної ідентичності. Цей факт указує на необхідність психологічного супроводу становлення професійної ідентичності майбутніх учителів під час всього періоду навчання у вищому навчальному закладі.

Отже, провівши теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури й експериментальне дослідження статусів розвитку професійної ідентичності студентів-майбутніх учителів, робимо **висновок**, що професійно-педагогічна ідентичність майбутніх учителів – це усвідомлення своєї належності до професії педагога, уявлення про свою відповідність певним вимогам професії (певні якості особистості, знання та вміння) й узгодження своєї особистості із професійним образом. Професійна ідентичність педагога – динамічна система, яка починає формуватись у процесі професійної підготовки (освіти) та набуває подальшого розвитку в професійній діяльності.

Професійний маргіналізм майбутнього педагога, на нашу думку, – це несформованість професійної ідентичності або ж її втрата, байдужість, відсутність інтересу до професії вчителя, а іноді і зміна її. Він характеризується відсутністю чітких професійних цілей, цінностей та переконань, небажанням активно їх формувати, недостатньою спрямованістю, слабкою мотивацією; нездатністю вирішувати виникаючі проблеми; а також такими негативними станами, як песимізм, апатія, злість, відчуження, тривожність тощо.

**Перспективи подальших досліджень** убачаємо у вивченні психологічних особливостей формування професійної ідентичності в

майбутніх учителів, а також розробці тренінгових програм для профілактики професійного маргіналізму студентів-майбутніх учителів.

*Список використаної літератури*

1. Абдуллаева М. М. Профессиональная идентичность личности: психосемантический поход / М. М. Абдуллаева // Психол. журн. – 2004. – Т. 25, № 2. – С. 86–95.
2. Бадюл О. С. Професійний маргіналізм в освітньому процесі / О. С. Бадюл // Південноукр. правний часоп. Одес. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – Вип. 1. – С. 190–193.
3. Березина Т. С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т. С. Березина // Пед. образование и наука. – 2008. – № 7. – С. 24–27.
4. Ермолаева Е. П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда : статья вторая / Е. П. Ермолаева // Психол. журн. – 2001. – Т. 22, № 5. – С. 69–78.
5. Ермолаева Е. П. Теневые функции должностной роли в структуре профессионального маргинализма / Е. П. Ермолаева // Психол. журн. – 2003. – Т. 24, № 3. – С. 56–65.
6. Жигинас Н. Этапы формирования профессиональной идентичности педагога / Н. Жигинас // Высшее образование в России. – 2007. – № 8. – С. 121–122.
7. Лукіяничук А. М. Проблема ідентифікації у професійному становленні студентів вищого навчального закладу I–II рівнів акредитації педагогічного профілю [Електронний ресурс] / А. М. Лук'яничук // Режим доступу до статті: [www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/3/statti/2lukiyanchuk/lukiyanchuk.htm](http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/3/statti/2lukiyanchuk/lukiyanchuk.htm).
8. Мищенко Т. В. Становление профессиональной идентичности у студентов педагогического вуза : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Татьяна Владимировна Мищенко. – Ярославль, 2005. – 179 с.
9. Павлюк М. М. Розвиток професійної ідентичності педагога як чинник попередження дезадаптації школярів / М. М. Павлюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. XI, част. 6. – С. 318–327.
10. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – М. : Бахрам, 2000. – С. 67–75.
11. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 600 с.